

הארץ

עיון

מה תורמת הגניזה מיבנה לידע על מוצאם של הפלשתים

התערוכה והקטלוג "בשדה פלשתים", שאצרה עירית ציפר, הם תוספת חשובה לספרות על תרבותה של ארץ ישראל בתקופת המקרא בכלל, ועל תרבותם של הפלשתים בתוכה בפרט

יעקב שביט

21 בינואר 2007

בשדה פלשתים: תשמישי קדושה מגניזת מקדש ביבנה אוצרת: עירית ציפר.
הוצאת מוזיאון ארץ ישראל, תל אביב, 100 + 32 עמ', לא צוין מחיר

בדצמבר 1948 התפעל נתן אלתרמן ב"טור השביעי" שלו מתוצאות החפירה הארכיאולוגית בתל קסילה, החפירה הארכיאולוגית הראשונה במדינת ישראל, ראה בעיני דמיונו את מטבחה של עקרת הבית הישראלית הקדומה, וקושר כמובן בין התל והממצאים לבין הקמת המדינה. הוא לא הזכיר כי תל קסילה היה "עיר שדה" פלשתית שנוסדה על גבעת הכורכר מצפון לירקון בסוף המאה ה-12 לפנה"ס, והתקיימה עד המסעות האשוריים בשנים 732-734 לפנה"ס.

אלתרמן נתן ביטוי לעידן התמימות של הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, זו המכונה גם ארכיאולוגיה מקראית, עידן שבו כל ממצא ארכיאולוגי נתפס כ"מאשר את התנ"ך" ונותן ביטוי לשורשים ולהמשכיות של ההיסטוריה היהודית החדשה בארץ ישראל. עקרת בית ישראלית לא בישלה מרק באחד הבתים

בעיר, אבל מנגד חשוב לזכור, כי "המקדשים הפלשתיים" שהתגלו בתל קסילה אינם שונים בתוכניתם ממקדשים "כנעניים" קודמים בזמן, ומלמדים על הרציפות התרבותית באזור.

כמה כרוכיות מכריזות בראש חוצות על מותו של "פרויקט הארכיאולוגיה המקראית", וכתוצאה מכך על היעלמותו מדפי ההיסטוריה של "ישראל המקראית". ההכרזות האלה מופרזות וחסרות יסוד. במוזיאון ארץ ישראל, היורש האחרון של העיר הפלשתית, מוצגת עתה תערוכה של תשמישי קדושה מגניזת מקדש פלשתי ביבנה, שהיא תוצר מובהק של המחקר הארכיאולוגי הישראלי. התערוכה מציגה חלק מן התרבות החומרית של היישות הפלשתית בארץ ישראל - זו שהמקרא מתאר כאויב הגדול של עם ישראל המקראי, מתקופת ההתנחלות ועד ימי המלך דוד לפחות. הממצאים מן המאה ה-9 לפנה"ס, שהתגלו באתר המרוחק כ-200 מטר מתל יבנה (השוכן כיום בלב העיר יבנה ומזוהה עם יבנה המקראית), הם ראש לכל תרומה נכבדה להכרת התרבות החומרית הפלשתית ולתמורות שעברו על התרבות הזאת בעקבות היטמעותה בתרבות ה"כנענית" המקומית.

יש, כך נראה, יותר מאירוניה בכך שבעוד שיש מי ששוללים את קיומו של ישראל המקראי, רק מעטים שוללים את קיומם של "הפלשתים המקראיים" כיישות אתנית ותרבותית, אף שאלה לא הותירו אחריהם תעודה היסטורית כלשהי, ואין לדעת איך הגדירו את עצמם. ואולי זהו מזלם של הפלשתים, שכתוצאה ממנו אין מי שטוענים כי מדובר ב"המצאה" של הסופר המקראי אלא, לכל היותר, שדמותם במקרא מסולפת.

בכל מקרה, התצוגה היא תוצר מובהק של המחקר הארכיאולוגי הישראלי ולא חלק מ"פרויקט" כלשהו, אבל השלכות על מחקר ישראל הקדום בכל זאת יש לו: אם אין להטיל ספק בקיומה של יישות פלשתית מובחנת, ואי אפשר לטעון שהיא "המצאה", למה להטיל ספק בקיומה של ישות ישראלית בת אותו הזמן, אויבתה?

בזיכרון ההיסטורי השתמר זכרם של הפלשתים בארץ ישראל בזכותו של התנ"ך. אמנם פלשתים ופלשת נזכרים גם בתעודות מצריות ואשוריות, אבל התנ"ך והחפירות הארכיאולוגיות הם המקור העיקרי להכרת ההיסטוריה שלהם. זיכרונם נשתמר גם מכיוון ששמו של חבל הארץ ששכנו בו חמש עריהם הראשיות, ערי הפנטאפוליס (עזה, אשקלון, אשדוד, גת ועקרון) - שנקרא על שמם "פליסטיה" - הורחב לאחר מלחמת בר כוכבא וניתן על ידי השלטון הרומי לפרובינקיה הרומית פלשתינה-סוריה כדי למחוק את זכרה של היישות הלאומית היהודית. בשנת 400 לספירה לערך כללו הפרובינקיות "פלשתינה הראשונה" ו"פלשתינה השנייה" את רוב שטחה של ארץ ישראל. לאחר הכיבוש הערבי במאה השביעית הפכה "פלשתינה הראשונה" למחוז "פלסטין" (שבירתו לוד, ואחר כך רמלה) ו"פלשתינה השנייה" הפכה למחוז "אורדון" (שבירתו טבריה).

השם "פלשתינה" כמיוחס לשטחה של ארץ ישראל ממערב לירדן וממזרח לו חזר לשימוש בלשונות האירופיות בעת החדשה, ונקלט בעברית. חובבי ציון וציונים התעלמו מן ההקשר של ההיסטוריה הסמנטית ולא היססו כלל ועיקר מלהשתמש בו בשמה של ארץ ישראל וגם לצורך הגדרה עצמית; כך, לדוגמה, ציוני-ציון המתנגדים לרעיון הטריטוריאליסטי כינו את עצמם "פלשתינאים".

אי אפשר שלא לתת את הדעת למידה של אירוניה החבויה בגלגולי השם הזה ובשימוש שנעשה בו. הפלשתים תוארו לעתים כחלק מהאוכלוסייה הילידית (האוטוכטונית) של ארץ ישראל, והפלאחים הערבים הוצגו כצאצאים ישירים שלהם. כך למשל, כותב פיליפ ג' באלדנספרגר בספרו "המזרח הבלתי משתנה" (1913): "הפלאח המודרני בארץ ישראל הינו צאצא אמיתי של הפלשתים. הוא לא שינה בכהוא-זה את אופיו".

התנועה הלאומית הפלסטינית ניכסה לעצמה את הטיעון הזה כחלק מניסיונה להמציא לעצמה עבר קדום, ותיארה את האוכלוסייה הערבית של ארץ ישראל כמורכבת - כדברי תזכיר של הוועד הפועל הערבי העליון לחבר הלאומים ב-1922 - מ"צאצאי האנשים היושבים בה משחר ההיסטוריה בתוספת האלמנטים האמורי, החתי, הפלשתי ואחרים". האירוניה כאן היא בכך שהפלשתים זוכים להכרה כאוכלוסייה ילידית אף שהיו מתנחלים מבחוץ, ולא באו לארץ ישראל מתוך תחומי "הסהר הפורה", אלא מן המרחב האגאי, כבשו חלק ממנה והביאו אליה "תרבות זרה" - והיו מי שהשוו אותם בשל כך לצלבנים.

לא מפליא לכן שיש בין כותבי "ההיסטוריה החדשה" של המזרח הקרוב הקדום מי שדוחים את התיאור הזה. הם מעדיפים לכתוב על "אלה המכונים פלשתים"; מבליטים את תהליכי ההתערות המהירים של הפלשתים בקרב יושבי הארץ "הוותיקים"; מתארים את התיישבותם בארץ ישראל כהתיישבות הדרגתית בדרכי שלום; ואפילו מדברים על "אתניות פלשתית מדומה".

לעומת זאת, מקובל במחקר כי ראשית התיישבותם של הפלשתים - שהגיעו מחופי אנטוליה המערבית ויושבו תחילה במצודות המצריות שלאורך חופה של ארץ ישראל - היתה ביוזמה של ממלכת מצרים לאחר השנה השמינית למלכותו

של רעמסס השלישי (1153-1184 לפנה"ס). המתישבים האלה לא היו רק שכבת עילית דקה של אנשי צבא: זו היתה התיישבות בהיקף גדול. המחלוקת במחקר נסבה על השאלה כמה זמן שמרו המתישבים האלה על זהותם האתנית והתרבותית. לפי דעה אחת, נעלמו סממניה של תרבותם המקורית תוך דורות אחדים, ולפי דעה אחרת נשמרה זהותם לפחות עד המאה השביעית לפנה"ס (לעניין זה ראו את מאמרו של איתמר זינגר, "מצרים, כנענים ופלשתים בתקופת ההתנחלות והשופטים" בספר "מנוודות למלוכה", 1990).

ואולם הסתירה בין שתי הדעות היא סמנטית בלבד: כולם מכירים בהיעלמות סממנים פלשתיים מובהקים כבר דורות אחדים לאחר התנחלותם, וכולם מכירים בכך שאלמנטים מסוימים התקיימו עד המאה השביעית, והראיה לכך - שמה של האלה פתגיה, שנזכר בכתובת מעקרון. הפלשתים זכו למעמד שלילי בתודעה ההיסטורית של המערב, והיו המקור לשמות הגנאי והבוז "פיליסטין" ו"פיליסטר" - המכוונים בדרך כלל לתיאור בורגנים שמרנים צרי אופקים, בורים וחומרניים, אויבי התרבות - שמות גנאי שנפוצו מן המאה ה-17 ואילך. לפי גרסה מקובלת, כינויי הגנאי והבוז האלה נולדו במהלך טקס האשכבה של סטודנט בעיר הגרמנית ינה, שנהרג בתגרה עם תושבי העיר. הכומר ספד לו בציטוט מספר שופטים "פלשתים עליך, שמשון", אזכור מקראי שנולד אולי בהשראת העובדה שסטודנטים בשנה הראשונה כונו "שועלים" ובשנה השנייה "שועלים בוערים". הכינוי, שהושפע מכך שהפלשתים הצטיירו כבעלי תרבות חומרית בלבד, אומץ בפי דוברי התנועה הרומנטית בגרמניה ועבר לאנגלית בתיווך מסתו המפורסמת של מתיו ארנולד, "תרבות ואנרכיה".

אין פלא שבספרות היסטורית בת זמננו יש מי שמצאו בפלשתים עוד "אחרים", שראוי לחלצם ממה שנראה לכותבים כתיאור שהוא יציר דמיונם של המקרא

ושל התרבות המערבית. הפרדוקס הוא שהחילוץ הזה נעשה לא בעזרת מקורות חוץ-מקראיים וממצאים ארכיאולוגיים, אלא על ידי קריאה "אחרת" במקרא (שלצורך זה הופך לעד מהימן!) - קריאה המכונה "קריאה פלשתית", כלומר נעשית מ"נקודת מבט פלשתית". קריאה כזו מגלה, לדעת סנגורי "האחר הפלשתי", כי המקרא לא מתאר את הפלשתים רק כיהירים, כאלה שניתן לשטות בהם בנקל, ואפילו "ברברים", אלא - לפחות עד ימי דוד ושלמה - כמי שהיו הגורם החזק והעדיף מבחינה צבאית ותרבותית כאחת; ועוד היא מגלה לדעתם כי בין הפלשתים לבין חלק מעם ישראל המקראי (שבטי ההר הדרומי) היו יחסי שכנות וקשרים בתחומים שונים.

אמנם, המקרא מציג תמונה חלקית וחסרה מאוד, ובוודאי גם תמונה מוטה, של תולדות היישות הפלשתית ואופיה, וכן של יחסי השכנות ומאבק הכוחות הממושך בין הפלשתים לישראל הקדום, אבל ביסוד התמונה הזאת מונחות מציאות היסטורית ועובדות היסטוריות. בכל מקרה, הממצא הארכיאולוגי אינו יכול לתת תמונה מלאה של ההווה הפוליטית, החברתית והתרבותית של הפלשתים. ללא העדות התנ"כית, זו המוטה והמגמתית, התמונה הזאת היתה נותרת חסרה מאוד.

בחפירות ההצלה ביבנה שנערכו בסוף שנת 2002 התגלה בור גניזה, שבו נקברו תשמישי קדושה ששימשו קודם לכן במקדש פלשתי שעמד כנראה במקום, לאחר שיצאו מכלל שימוש ונשברו קודם לגניזתם. הרפאות של חלק מגניזת המקדש ביבנה - מטמון של כלי פולחן הכולל 120 כנים פולחניים, שני כנים גליליים, אלפי קערות וקוביות, מחתות ועוד - הושלמה ביוני 2006.

מה תורמת הגניזה מיבנה לידע הקיים על מוצאם של הפלשתיים, על תרבותם ועל האופן שבו אימצו רבים מרכיבי התרבות הכנענית, כולל לשונה? ובכן, מהממצאים עולה כי הפלשתיים הביאו איתם תרבות חומרית חדשה ואמונות שמוצאן בעולם האגאי. לעומת זאת, על התהליכים הדמוגרפיים שעברו עליהם (האם היו "גלי הגירה" נוספים על גל ההגירה המייסד והאם היו "נישואי תערובת" עם האוכלוסייה המקומית?) ועל התמורות שחלו בעולמם הרוחני בדורות שלאחר ההתיישבות בחוף הדרומי - אין לדעת.

התרבות החומרית, ובראש ובראשונה כלי הפולחן והדימויים והסמלים שעליהם, מלמדים כי ייתכן שכבר בדרכם מחופי מערב אנטוליה לארץ ישראל, ולא רק דרך הים, ניכסו לעצמם חלקים מהאיקונוגרפיה של הלבאנט, וכי התהליך הזה הוא לאחרי ההתיישבות. התמורות האלה מלמדות על אקולטורציה מהירה בתרבות המשותפת של הלבאנט, או נכון יותר - על סינקרטיזם דתי ותרבותי.

פריט מעניין, לדוגמה, הוא מוטיב עץ התמר, סמל הפריון, השפע וההזנה וגם אהבת בשרים, המופיע על הכנים (מי שיש לו עניין בגלגולי מחילות של מוטיבים יביט נא ב"בית הדקל" שברחוב נחלת בנימין בתל אביב ויראה גם שם עץ תומר מתנשא וחזית של מזבח ארבע-קרניים, בדומה לזה שנמצא בתל רחוב). פריט מעניין נוסף הוא הכנים מרובי העמודים, שהם אולי חיקוי של מקדשים, דבר המעיד אולי כי הסיפור על שמשון המפיל את עמודי התווך של מקדש דגון בעזה מבוסס על היכרות עם מבנה של מקדש פלשתי.

האם קווי דמיון בין פריטים שונים בתרבות החומרית של הפלשתיים ושל ישראל המקראית מלמדים על השפעה "פלשתית"? חפצי פולחן "פלשתיים" שונים, למשל "המכונות" - כנים על גלגלים - נותנים אולי מושג על "המכונות"

שהחזיקו את הכיורים במקדש שלמה (מלכים א, ז: כג-מ), אך אלה האחרונים לא עוטרו באיקונוגרפיה הכוללת דמויות אדם, ובכלל זה נשים ערומות.

התצוגה שאצרה ד"ר עירית ציפר (וזכורה לטוב מתערוכה קודמת שאצרה בשנת 1990, "והכנעני אז בארץ", ומהקטלוג שלה) מסודרת למופת, כך שאפשר להתבונן במוצגים מארבעת צדדיהם, והקטלוג שכתבה מלומד, מושקע ומאיר עיניים. הקטלוג הזה, שמביא גם לקורא ה"לא-מקצועי" ניתוח מרתק של הממצאים ושל משמעותם, הוא תוספת חשובה לספרות על תרבותה של ארץ-ישראל בתקופת המקרא בכלל ועל תרבותם של הפלשתים בתוכה בפרט.

פרופ' יעקב שביט מלמד בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל אביב